

VITA ZSIGMOND

NAGYENYEDI CSEMPÉS TÜZELŐK A XVIII. SZÁZADBAN

Herepei János az erdélyi fazekasság történetéről írva a nagyenyedi fazekasipart is megemlítette¹, bár erről eddig, sajnos, írásos emlékek még nem kerültek elő.

Ezt a hiányt is szeretnők ezzel a közleményünkkel valamelyes mértékben pótolni.

Hogy Enyeden a középkorban fejlett fazekasipar volt, azt többek között a vár nyugati részén levő fazekasbástya is kétségtelenül bizonyítja. Ezt a bástyát régen a fazekascéh, majd pedig az enyedi fazekasok társulata használta. A fazekascéhnek jelentős vagyona is lehetett a XVIII. században; tudjuk például, hogy a *Grintyén*ben egy hold szőlőt birtokolt.²

Az enyedi helynevek közül az *Agyagverem*, illetőleg a *Fazakasok agyagvermei*, *Fazakasok tövisei* és a *Fazakasszöllő* őrzi a régi fazekasok emlékét.³ Az enyedi határban több helyt is volt *Agyagverem* nevű hely (1231, 1261, 1411 stb.). Az egyik a régi *Vartzagás* (mai Lenin) utca végén, Felenyed felé lehetett. Mellette volt a *Téglaszín* (1231), ahol téglát vetettek, később pedig itt a Kollégium téglagyárat létesített. Egy másik agyagverem a miriszlói országút és az erdő közötti részen, a *Göblehem* szomszédságában volt, amint ez Szabó T. Attila Nagyenyed helyneveihez mellékelt térképvázlatából is kitűnik; ezt nevezték a *Fazakasok agyagvermének*. Valószínűleg ennek közelében volt a *Téglacsűr*, amely téglavető hely lehetett, de a fazekasok is felhasználták az itteni agyagot (1427).

Egyszerű fazekakon kívül egyes enyedi fazekasok csempés (kályhás) füstfogójú kemencéket, valamint díszesebb csempés kandallókat is készítettek. A Kollégium 1715-i kiadásainak jegyzékében olvashatjuk, hogy „Fazakas Pál uram tsinált egy nagy kementzét Enyedi István uramnak... 6 fr. 50 dr-ért” (899. és 753). Később ugyancsak fazekasok raknak „magok kályhájokból három nagy kementzét tűzhelyestől” az új „kamrákba” (szobákba). Az 1720-as években megindult nagy kollégiumi építkezések folyamán az új vagy kijavított helyiségekbe ezután még sok tüzelőt kellett építeniök az enyedi fazekasoknak. Ők készítették ezekhez a díszes csempéket is. A kiadások jegyzőkönyveiben semmi nyomát nem találjuk annak, hogy az építkezések folyamán a Kollégium máshonnan hívott volna kályharakó mesterembereket. Erre nem volt szükség, és külön kiadást is jelentett volna. Végül megjegyezzük, hogy a II. Rákóczi György által 1658. február 10-én megneemesített enyedi lakosok jegyzékében szereplő Fazakas György és Fazakas István fazekasmester ugyancsak a fazekasmesterség gyakoriságát bizonyítja.⁴

Arra a kérdésre, hogy milyenek voltak az enyedi fazekasok „kályháí” (csempéi), figyelemre méltó választ kapunk a Kollégium 1722. évi leltárából, amely minden egyes szoba eléggé pontos leírását adja (1674—1720). Ebben a leltárban többféle „kemence” (tüzelő, itt kandalló) leírását olvashatjuk. A legtöbb szobában és az osztályokban egyszerű „téglatűzhelyre rakott paraszt kályhábol tsinált vas allyu kementze” (1692), vagy pedig „faragott kőlábra s tűzhelyre rakott vaspántos kementze” volt (1688). Más

szobákban ilyen leírást is olvashatunk: „Tégla tűzhelyre rakott paraszt [mázatlan] kályhájú kementze, fa az eleje” (1694), vagy pedig „edgy veress kályhából téglá tűzhelyre rakott meglehetősen kementze” (1697). A *carcert* (fogda) azonban csak „bolt hajtásos paraszt kementze” melegítette (1696). Egy új szobában az előzőkhöz hasonló jellegű, de kissé díszesebb tüzelőt így írtak le: „Tégla tűzhelyre rakott tisztességes veress kályhából párkányosan, tsipkésen, gombosan vaspántra tsinálva” (1700). Ezután ilyen leírások következnek: „Téglából rakott tűzhelyre szép szegletes párkányos tsipkés függős fára rakott kementze”; „Tégla tűzhelyre rakott jó veress kályhából álló tsipkés szegletes fa szemöldekü” (1700); „Faragott kő Labokra épített tűzhelyre rakott... parasztkementze” (1701); „Tégla tűzhelyre veress kályhából tsinált fa szemöldekü kementze” (1702). A nagy Kollégiumban a felső soron az első kamrában „tégla tűzhelyre rakott egy vas lábón, vas allyu tisztességes veress kályhából tsinált fűttős kementze” találtak (1699). Kevésbé különbözhetnek ezektől a következők: egy „Tégla tűzhelyre tsinált fényes [csillámos] kályha paraszt kementze” (1698) és egy „tégla tűzhelyre épített vas allyu tisztességes párkányos fényes kályha kementze” (1699). Részletesebb a negyedik kamra kályhájának leírása: ez „egy téglá tűzhelyre rakott tisztességes fényes kályhából szegletesen párkányosan tsipkésen, függősen, gombosan vaspántra tsinált kementze” volt (1702).

Az eddigiekben egyszerűbben vagy díszesebben épített vörös — mázatlan — csempéből készült kályháról olvashattunk, a tanári lakásokban és egypár szobában azonban már mázas csempekályhák lehettek. Szigeti István professzor lakásának kályháját így írják le: „Zöld mázas kályhából rakott tsipkés gombos tetejű kementze, vaspánt az elején” (1686), ezenkívül egy „parasztkályhából rakott sütőkementze” (1687), vagyis csempés füstfogóval ellátott kenyérsütő kemence is volt a házban. Az ötödik kamrában levő csempekályha leírása: „Faragott kő lábokra tsináltatott tűzhelyen szép zöld mázu kályhából rakott, fűttős tsipkés kementze” (1693) a kandalló mellé épített takaréktűzhelyre utalhat. A „senior uraimék szállásán” szintén mázas csempéjű kandalló állott: „Zöld mázos kementze kő Lábokra rakott vas pánt az eleje” (1703). Míg a többi szobában nagyrészt parasztcsempés tüzelők voltak, a tizedik szobában feltűnik, hogy egy „téglatűzhelyre rakott mázos tsipkés gombos kementze” van, „vaspánt alatta” (1705).

A nagy Kollégiummal szemben állott a kis Kollégium. Általában itt is ugyanolyan kályhákat használtak, az *Onad* nevű szobában azonban zárt tüzelő (takaréktűzhely) volt: „Téglából tsinált tűzhelyen fejelés... fele mázos, fele veress kályhából rakott fűttős kementze, vas az ajja” (1713).

A fenti leírásokból kitűnik, hogy a Kollégium osztályaiban és a bentlakási szobákban általában egészen egyszerű téglatűzhely, rajta vaslábon álló, vörös csempéből rakott füstfogó állott. A szoba sarkában elhelyezett téglatűzhelyet egyes esetekben faragott kőlapokból készült tűzhely, a favagy vaslábat pedig kő láb váltotta föl. A csempéfüstfogó két oldalát a két fal mellé építették. A csempéket fakeretre vagy vaspántra fogták össze, ezért olvashatunk „faszemöldekü” és „vaspántos” kemencékről. E füstfogós kandalló-változatok mellett megjelent a fűtő is, de volt domború, belül pedig *bolthajtásos* parasztkemence is.

A kandallók felső részének anyaga az idők folyamán sokat változott. A tapasztott vesszőfonású füstfogó ebben az időszakban alakulhatott át vörös (mázatlan) csempés füstfogóvá, amelynek a szoba felé eső sarkát tartó falábát, oszlopát faragni, a felső párkányát díszíteni lehetett. A mázatlan csempéket a tanári lakásokban vagy a Kollégium új és díszesebb szobáiban a zöldmázás csempék foglalták el. Ezeket ugyanúgy építették, mint az előbb említett, vagy például a napjainkig fennmaradt csíki cserepeseket.⁵ Az enyedi vagy esetleg torockói fazekasok akkoriban már — úgy látszik — a szebb, díszesebb csempekályhák építésére törekedtek. A kályha felső párkányát körben *csipkésen*, sarkait pedig *gombbal* díszítették. A fentiekhez hasonló jellegű *cserepesek*, *csempekemencék* vagy az egyszerűbb formájú *csempefűtő* századunk elején még ismeretes volt egész Csíkban, Udvarhelyszéken, a Kis-Küküllő felső vidékén, Kalotaszegen, a Szilágyságban, sőt Alsó-Fehér megye hegyi falvaiban is.⁶

A XVIII. század elején a Nagyenyedi Kollégium szobáiban, osztályaiiban és a tanári lakásokban a *cserepes* kandalló-félék számos változatát meg lehetett találni, aminthogy a Kollégium egész bútorzatában is a régies paraszti és kismemesi bútorzat sűrített, talán kissé hiányos képét láthatjuk. Jankó János a múlt század végén így írta le a fentiekhez hasonló jellegű kalotaszegi kemencét: „A plattenek meg a kemencének is füstjét felfogja egy ereszes kályhakemence, mely kubikban van felrakva kisebb zöld s kalotaszegi cirádákkal ékesített kályhából. Az összeillesztési helyek miniummal vannak pirosra festve. A kemence tetején csipke s a szögletekben hegyes gomb van.”⁷

Ebből a leírásból is könnyen ráismerhetünk a XVIII. századi kollégiumi kályhákra, kandallókra. Jankó János leírását kiegészíti Malonyay könyvének képe a kalotaszegi szobáról.⁸ A kemence tetején itt is ugyanolyan jellegű díszítés van, mint amilyenről az előbb olvashattunk. Ilyenszerű kályhák napjainkig fennmaradtak Kalotaszegen, elterjedésüket és különböző változataikat Kós Károly idézett művéből ma már részletesen ismerjük. A XVIII—XIX. század folyamán Torockón is dívott ez a fajta kemence, Malonyay az 1900-as években meg is örökítette.⁹ Ez a kemence az enyedi kollégiumi kályhákhoz hasonlított, és nem lehetetlen, hogy egyes torockóiak épp enyedi mesterekkel dolgoztattak. Szilády Zoltán közléséből tudjuk, hogy a „palából” rakott hasáb alakú kemence eljutott Alsó-Fehér megye hegyi falvaiba, mint ahogy elterjedt a Kis-Küküllő völgyében, Udvarhely vidékén és Csíkban is.¹⁰ Mintegy 50 évvel ezelőtt a nyárárdmenti Lukafalván is megvolt még egy hasonló zöld kemence vagy cserepes. Ez kb. 2 m magas lehetett, vaslábon állott, amelyhez *vasplattot* szereltek fel főzésre, alul pedig fűtöttek és világítottak is vele. Ezért lámpára nem is volt szükség. Felül ez a kemence is csipkésen volt díszítve, a sarkain pedig gombok voltak.¹¹ Ennek az Erdély-szerte elterjedt tüzelőtípusnak XVIII. század eleji csempés változatait ismerhetjük meg a Nagyenyedi Kollégium leltáraiból.

A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy az erdélyi városok, a kalotaszegi, szilágysági, csíki és más vidéki fazekasok mellett az enyedi mestereknek is jelentős szerepük lehetett az Erdély-szerte ismert csempés kandalló kialakításában és elterjesztésében. Tudjuk, hogy a XVIII. század első felében az Enyedi Kollégiumban nagyobb építkezések kezdődtek: a kuruc

korban elpusztult épületek berendezésén, valamint a tanári szállások megújításán kívül új kollégiumi szobák és épületek épültek. Ezek az építkezések indokolják, hogy a legegyszerűbb parasztkemencék mellett csinosabban kiképzett mázas csempés tüzelőkről is olvashatunk. A jobban megépített és szebben kiképzett kollégiumi tüzelőkben a népiessé váló erdélyi reneszánsz stílusú kandallók fontos változatát látjuk.

Mivel sem az Enyedi Történelmi Múzeumban, sem a kolozsvári Erdélyi Néprajzi Múzeumban nincsenek hiteles, régi enyedi kályhacsempék, egyelőre tárgyi bizonyítékunk nincs rá, hogy a kollégiumi kályhák csempéit valóban Enyeden készítették volna. Jogosan feltételezzük azonban, hogy a nehezen szállítható csempéket az enyediek s így a Kollégium is a helybeli fazekasoktól szerezte be, és azok felrakását is e mesterekkel végeztette.

Az enyedi fazekasság körülbelül a múlt század végéig virágzott. Akkoriban — Gazdag Géza enyedi késes visszaemlékezése szerint — még mintegy 25—30 fazekas dolgozott a városban.¹² A fazekascéh földjéről, az agyagveremből hozták a szürkés, palás agyagot, és a fazekasszínben árulták a kész fazekakat. A csempés kandallók városi divatja múltával azonban e fazekasok kályhacsempét már nem készítettek, csak különböző mázas edényeket, s így az egykori helybeli kályhacsempék-készítésről már csak a felsorolt közvetett adatok ismeretesekek.

JEGYZETEK

¹ Herepei János: *Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez*. Ethn. LXXII (1961). 604.

² *Törökbúzadézmakódex*, 1263. I. Kézirat a Nagyenyedi Bethlen Könyvtárban. A továbbiakban e gyakran idézett kéziratos forrásnak csak a lapszámára hivatkozom zárójelben, fent a szövegben.

³ Szabó T. Attila: *Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez*. Cluj—Kolozsvár 1933. 16.

⁴ Sándor Imre: *Czímerlevelek*, II (1629—1660). Kolozsvár 1912. 88.

⁵ Kós Károly: *Cahlele din Ciuc*. Studii și cercetări de istoria artei I (1954). 49.

⁶ Kós Károly: *Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében = Népélet és néphagyomány*. Bukarest 1972. 134—190. A 14. és 15. rajzon bemutatott torockói és nagykendi tűzhely felel meg leginkább annak a kemencetípusnak, amely az Enyedi Kollégium szobáiban is általános lehetett. Dolgozatom írásakor még nem ismertem Kós tanulmányát, de a feltárt adatok alapján lényegében ugyanarra az eredményre jutottam.

⁷ Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Bp. 1892. 69.

⁸ Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*, I. Bp. 1907. 212.

⁹ Malonyay, i.m. II. Bp. 1909. XVIII. tábla.

¹⁰ Szilády Zoltán: *Erdély régi tűzhelyei*. Népr. Ért. X (1909). 15—16. A Kisküküllő vidéki XVIII. századi széles körű elterjedtségére l. még Kós Károly: *A Kisküküllő menti magyar népi építkezés (XVIII—XIX. századi adatok)*. Ethn. LXXV (1964). 282—291. és *A tüzelő* = Kós—Szentimrei—Nagy: *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet*. Bukarest 1978. 111—116.

¹¹ Berkeszi János kollégiumi szakács visszaemlékezése az 1900-as évekre.

¹² Az enyedi fazekasipar fejlettségét az az emléktábla is bizonyítja, amely szerint száz évvel ezelőtt még huszonnégy mester dolgozott a Fazakas Társulatban. Az árusítás minden hetipiackor a Fazakas Bástya előtti térségen folyt. A bástyán látható kőtábla vésett szövege így hangzott:

NAGY ENYEDI FAZAKAS TÁRSULAT

NESZTOR SÁNDOR	FAZAKAS JOSEF jegyző
Id. ÜVEGES ANDRÁS	BAKÓ LAJOS
KOVÁCS PÉTER	VÁRADI LAJOS
TAR FERENCZ	If. ÜVEGES ANDRÁS
HAJDU ANDRÁS elnök	NAGY ISTVÁN
VÁRADI JÁNOS	KOVÁCS MIHÁLY
ÜVEGES SÁNDOR	SPALER FERENCZ
KELEMEN JÁNOS alelnök	VÁRADI JOSEF
ÜVEGES BÁLINT	ZACZKÓ JÁNOS
BIRÓ JÁNOS	HAJDU GYÖRGY
KRIZBAI ANDRÁS	VINT MÁTYÁS

A század végére már erősen megapadt a fazekasok száma, az 1898. évi *Közhasznú Nagyenyedi Naptárban* ugyanis az iparosok névsorában (77—78. lap) már csak hét fazekas nevét találjuk: Andrádi István, Biró János, Kovács Sándor, Spaller Ferenc, Hajdu András, Fazekas József, Hajdu György.

Az utolsó fazekasok közé tartozott Hajdu György és Hajdu Albert. Szerintük a fazekasok az *agyagveremből* fehér, szürke palás agyagot hoztak be ősszel, hogy az tavaszra szépen *elmálljon*. Az udvaron felhalmozott agyagot kapával apróra *vágták* és a köveket kiszedték belőle. Azután a mester *megtaposta* (táncolt rajta), a felesége pedig a műhelyben egy nagy csomót egy késsel apró darabokra vágott fel. Amikor már egész finom és tiszta volt az agyag, minden szennyeződés nélkül, akkor a mester gömbölyű darabokra *gyúrta* és hozzáfogott a *korongoláshoz*. Főleg *zöldmázás korsókat* és *vázákat* készítettek; ezeket első ízben száradás után, másodszor pedig *mázasan* égették ki. Gazdag Géza visszaemlékezése szerint a mintegy 100 vedres nagyságú, hordó alakú *égetőkemence* az udvaron állott, alul kétfelől a *tüzelőajtóval*. Az edényeket az asszony adogatta be; a fazekas alul a nagyobbakat, felül pedig a kisebbeket helyezte el benne. Az égetéshez a kb. 80 cm hosszú fát vékonyra hasították, hogy jó száraz legyen, és az agyag „ne kapjon vizet”. Az égetés valósággal ünnepélynek számított, éjfélig is eltartott. Amikor a kemence fenn átpiroslott, vagyis az edény kiégett, a fazekas a tüzelőajtókat betapasztotta, és úgy hűlt ki a kemence. Egy nap múlva következett a *mázolás* a vörösréz hamuval vegyített, vízzel megörölt folyékony mázzal. Ebben fűrésztötték meg a fazekat, amely újbóli égetés közben zöld mázat kapott. Fekete mázas edényeket is hoztak forgalomba.

A fazekasok Enyeden kívül más vásárookra is jártak, elsősorban Tövisre és Gyulafehérvárra.